

KS. JAN SZCZEPANIAK* – KRAKÓW

KATOLICY OBRZĄDKU ŁACIŃSKIEGO W ROSJI (STAN Z GRUDNIA 1797 R.)

LATIN RITE CATHOLICS IN RUSSIA (AS OF DECEMBER 1797)

Abstract

Due to the condition of the sources, the economic nature of the Polish and Russian censuses from the turn of the 18th and 19th centuries, and the rules for collecting data, we do not know the number of Latin Rite Catholics who became subjects of the Russian Empire as a result of the partitions. Such data can only be obtained on the basis of a modern source query, which became possible after the collapse of the Soviet Union. The search was conducted between 2008 and 2019 in Belarusian, Lithuanian, Polish, Russian, and Ukrainian archives. As a result, a homogeneous source material was collected concerning almost all Latin parishes in Russia from the end of the 18th century or from the beginning of the next century. Of the 866 parishes operating in December 1797, no documents were found for 14 of them. The documents that formed the basis for calculating the number of Latin Rite Catholics in Russia at the end of the 18th century consisted of parish priests' reports on the state of their parishes from the end of 1797 and visitation records from 1796–1805, which documented the number of worshippers in different ways. The number of people obliged to make Easter confession and receive Holy Communion was given nearly in every case. In the case of 506 parishes, out of the 866 existing in Russia at that time (58%), the number of young children not yet admitted to the sacraments was also determined. Based on the principles adopted by demographers in other parishes, approximately 25% of people – small children – were added to the number of *paschantes*. The results of the calculations were compiled according to the administrative division of the Latin

* Jan Szczepaniak – prof. historii, Instytut Historii, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

e-mail: jan.szczepaniak@upjp2.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-5365-8146>

Church in force at the end of 1797. At that time, there were five dioceses in Russia: the Archdiocese of Mohilev and the dioceses of Samogitia, Livonia, Pińsk and Latyczów, of which only the first two had canonical approval from the Holy See. The calculations show that 1,857,267 believers lived in the described area, including 1,367,610 people obliged to observe the Fourth Commandment of the Church and 489,657 young children who were unable to attend confession or receive Holy Communion. Given the nature of the sources available at the time, these figures should be treated with caution, but there are arguments for considering them to be close to reality.

Keywords: Russian Empire; Roman Catholic Church in Russia; Archdiocese of Mohilev; Diocese of Samogitia; Diocese of Livonia; Diocese of Pińsk; Diocese of Latyczów

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

Ze względu na stan zachowania źródeł, charakter ekonomiczny polskich i rosyjskich spisów ludności z przełomu XVIII i XIX wieku oraz zasady zbierania danych nie znamy liczby katolików obrządku łacińskiego, którzy w wyniku rozbiorów stali się poddanymi Cesarstwa Rosyjskiego. Takie dane można pozyskać wyłącznie na podstawie nowej kwerendy źródłowej, która stała się możliwa po rozpadzie Związku Sowieckiego. Kwerendę tę przeprowadzono w latach 2008-2019 w archiwach białoruskich, litewskich, polskich, rosyjskich i ukraińskich. W jej efekcie zgromadzono jednorodny materiał źródłowy dotyczący prawie wszystkich parafii łacińskich w Rosji z końca XVIII wieku lub początku następnego stulecia. Z 866 parafii funkcjonujących w grudniu 1797 roku nie odnaleziono dokumentów dla 14 z nich. Dokumenty, które stały się podstawą do obliczenia liczby katolików obrządku łacińskiego w Rosji pod koniec XVIII wieku, to raporty plebanów o stanie parafii z końca 1797 roku oraz protokoły wizytacyjne z lat 1796-1805. Odnotowano w nich liczbę wiernych w różny sposób. Prawie zawsze podano liczbę osób zobowiązanych do wielkonocej spowiedzi i Komunii św. W przypadku 506 parafii, z 866 istniejących wówczas w Rosji (58%), określono także liczbę małych dzieci niedopuszczonych jeszcze do sakramentów. W oparciu o zasady przyjęte przez demografów w pozostałych parafiach do liczby paschantes doliczono ok. 25% osób – małych dzieci. Wyniki obliczeń uporządkowano zgodnie z podziałem administracyjnym Kościoła łacińskiego obowiązującym przy końcu 1797 roku. W Rosji było wówczas pięć diecezji – archidiecezja mohylewska oraz diecezje: żmudzka, inflancka, pińska i latyczowska, z których tylko dwie pierwsze miały kanoniczną aprobatę Stolicy Apostolskiej. Z dokonanych obliczeń wynika, że zamieszkiwało w nich 1 857 267 wiernych, z tego 1 367 610 osób zobowiązanych do przestrzegania IV przykazania kościelnego oraz 489 657 małych dzieci, niemożących przystępować do spowiedzi i Komunii św. Biorąc pod uwagę charakter ówczesnych źródeł, liczby te należy traktować z ostrożnością, ale istnieją argumenty pozwalające uznać je za bliskie rzeczywistości.

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie; Kościół rzymskokatolicki w Rosji; archidiecezja mohylewska; diecezja żmudzka; diecezja inflancka; diecezja pińska; diecezja latyczowska

W literaturze dotyczącej Kościoła katolickiego w Rosji przyjęto, za ustaleniami Macieja Loreta, powtórzonymi przez ks. Bolesława Kumora, że po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej na ziemiach zagrabionych przez Rosję zamieszkiwało ok. 100 000 katolików obrządku łacińskiego¹. Opierając się na niejasnych wyliczeniach M. Loreta, owe „około 100 tys.” mogło wynosić ponad 104 000, a nawet ponad 116 000 wiernych. Pisze on, powołując się na dane pozyskane z akt nuncjatury warszawskiej, że: „(...) liczba katolików łacińskich wynosiła w pierwszym zaborze rosyjskim zwyż 100 tysięcy, a mianowicie: 1) w części dyecezyi wileńskiej, odpadłe do Rosyi, liczba osób zdolnych do przyjmowania Sakramentu Ołtarza wynosiła 50 281, do tego należy doliczyć dzieci; 2) w dyecezyi inflanckiej około 30 tysięcy; 3) w dyecezyi smoleńskiej około 7 tysięcy”². Po doliczeniu 25% małych dzieci (16 760) w „odpadłej do Rosji” części diecezji wileńskiej było 67 041 wiernych. Nie wiemy jednak, gdyż autor tego nie określił, czy pozostałe 37 000 katolików z diecezji inflanckiej i smoleńskiej to wszyscy katolicy, czy tylko przyjmujący Komunię św. W pierwszym przypadku liczba łacinników na ziemiach rosyjskich pierwszego zaboru wynosiłaby 104 041 osób. Gdyby jednak przyjąć, że owe 37 000 osób to tylko katolicy dopuszczeni do przyjmowania sakramentów, to poza nimi w zajętych przez Rosjan parafiach diecezji inflanckiej mieszkałoby 10 000 dzieci, a w diecezji smoleńskiej – 2333. Wówczas liczbę wiernych w Rosji w 1772 roku należałoby powiększyć do 116 374 osób.

Co do ilości łacinników zamieszkujących w latach 90. XVIII stulecia ziemie drugiego i trzeciego rozbioru przyłączone do Rosji historycy milczą. Publikowane w literaturze dane o liczbie katolików w Rosji dotyczą początku XIX wieku. Po raz pierwszy zaprezentował je w 1841 roku, mieszkający w Rzymie, niemiecki filipin August Theiner w części źródłowej pracy o losie Kościoła katolickiego w imperium Romanowów od czasów panowania Katarzyny II do lat jemu współczesnych (dokumenty nr 132 i 133). Datował on obydwie zamieszczone tam zestawienia na 1804 rok, ale nie podał żadnych innych informacji o nich. Z jego pracy nie dowiemy się, kto je sporządził, jakiego rodzaju dane zawierają (jaki był cel ich pozyskiwania), ile czasu i jakim sposobem zbierano wiadomości do podanych zestawień; nie określił on także, jaka jest ich wiarygodność, a nawet gdzie publikowane dokumenty przechowywano. Według pierwszego zestawienia (*Status cleri saecularis Ecclesiae catholicae utriusque ritus in Russia*) w państwie carów w 1804 roku mieszkało 1 635 490 katolików obrządku łacińskiego, mogących przystępować do sakramentów spowiedzi i Eucharystii, z czego w archidiecezji

¹ A. Barańska, *Rzymskokatolicka metropolia mohylewska (1798-1917). Struktura i episkopat*, „Przegląd Wschodni, 14 (2015) z. 1 (53), s. 48; A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. 1, 1814-1847, Kraków 1928, s. 20; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 20 (1970) s. 253-374; A. Szot, *Struktury administracyjne Kościoła rzymskokatolickiego w cesarstwie rosyjskim (w latach 1772-1847)*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 12, red. J. Walkusz, Lublin 2013, s. 54.

² M. Loret, *Kościół katolicki a Katarzyna II, 1772-1784*, Kraków-Warszawa 1910, s. 199.

mohylewskiej – 225 936, w diecezjach: wileńskiej – 736 027, żmudzkiej – 275 348, łuckiej i żytomierskiej – 132 800, kamienieckiej – 153 105 oraz mińskiej – 112 274³.

Dopiero prace kolejnych historyków Kościoła – francuskiego jezuita Marie Josepha Rouët de Journela oraz litewskiego jezuita Pauliusa Rabikauskasa pozwoliły zidentyfikować źródło tych danych. Była nim sporządzona w latach 1803-1804 relacja o stanie Kościoła katolickiego w Rosji. Autorem jej był Tommaso Arezzo, nadzwyczajny nuncjusz Stolicy Apostolskiej w Petersburgu w latach 1803-1804⁴. Zawarte w tym raporcie informacje o ilości wiernych w Rosji powtórzył on w sporządzonych w 1807 roku relacjach o stanie diecezji metropolii mohylewskiej, przygotowanych dla Kongregacji Rozkrzewiania Wiary⁵. Na te dane powołują się współcześnie wszyscy badacze piszący o Kościele katolickim w Rosji, nie zawsze podając ich pierwotne źródło⁶.

Nadal jednak nie wiemy, skąd T. Arezzo zaczerpnął dane umieszczone w zestawieniu, czy mają one proveniencję kościelną czy państwową, kiedy je zebrano, jaka jest ich kompletność – słowem, nie możemy określić czasu ich powstania oraz zweryfikować ich wiarygodności. Naszą wiedzę o liczbie wiernych Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Rosji na przełomie XVIII i XIX wieku,

³ A. Theiner, *Die neuesten Zustände der katholischen Kirche beider Ritus in Poland und Russland seit Katharina II. bis auf unsere Tage. Mit einum Rückblick auf die Russische Kirche und ihrem Stellung zum heiligen Stuhle seit ihrem Entstehen bis auf Katharina II*, Teil II, Augsburg 1841, s. 369-370.

⁴ *Nonciatures de Russie d'après les documents authentiques*, t. 3, *Nonciature d'Arezzo, 1802-1806*, cz. 1, 1802-1804, wyd. M.J. Rouët de Journal, Città del Vaticano 1922, s. 248-249.

⁵ Tamże; *Nonciatures de Russie d'après les documents authentiques*, t. 4, *Nonciature d'Arezzo, 1802-1806*, cz. 2, 1804-1806, Città del Vaticano 1927, s. 436, 444, 447; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, wyd. P. Rabikauskas, t. 1, Roma 1971, s. 218-219, 465; t. 2, Roma 1978, s. 282, 418, 450. W przypadku trzech diecezji dane opublikowane przez wspomnianych badaczy nieco się różnią od liczb widniejących w pracy A. Theinera. W nowszych publikacjach podano, że w diecezji żmudzkiej było 279 632 wiernych mogących przystępować do sakramentów, w kamienieckiej – 153 185, a w mińskiej – 112 214.

⁶ Barańska, *Rzymskokatolicka metropolia mohylewska*, s. 51; W. K[napiński], *Mohilewska archidiecezja i prowincja*, w: *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Wetego z licznemi jej dopelnieniami*, wyd. M. Nowodworski, t. 14, Warszawa 1881, s. 539; Kumor, *Granice metropolii*, s. 289, 292, 297, 299, 303; tenże, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 196; M. Loret, *Kościół katolicki w początkach panowania Aleksandra I*, „Biblioteka Warszawska”, (1913) t. 1, s. 503, 505-507; B. Szady, *Rozwój struktur parafialnych i dekanalnych metropolii mohylewskiej (1798-1918)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 54 (2019) z. 2, s. 10. Książd B. Kumor zaokrąglił te liczby, z dodaniem określenia „około”, nie wspominając, czy dane dotyczą wszystkich wiernych czy tylko katolików dopuszczonych do sakramentów. Podał w tym tekście, że po reformie administracyjnej przeprowadzonej w 1798 roku w archidiecezji mohylewskiej było ok. 300 000 katolików, w diecezji mińskiej – ok. 112 000 wiernych, w kamienieckiej – ok. 150 000, w wileńskiej – 740 000, w żmudzkiej – ok. 280 000, a w łuckiej i żytomierskiej – ok. 130 000. B. Kumor, *Kościół i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim (do 1918 roku)*, w: *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSSR. Studia historyczno-demograficzne*, red. E. Walewander, Lublin 1993, s. 21-23. Na jego tekst powołał się w swojej pracy ks. Józef Dębiński. J. Dębiński, *Kościół katolicki w Rosji*, „Studia Włocławskie”, 14 (2012) s. 473.

geografii ich zamieszkania, strukturze społecznej i wiekowej mogą dostarczyć wyłącznie nowe badania archiwalne⁷.

Powody wyboru kościelnych źródeł do badań

By odpowiedzieć na pytanie, ilu katolików obrządku łacińskiego mieszkało na ziemiach polskich przywłaszczonych przez Rosję w wyniku zaborów, w pierwszej dekadzie jej rządów, w oparciu o literaturę dotyczącą dziejów Kościoła katolickiego w Rosji oraz demografii historycznej Polski przedrozbiorowej i Rosji czasów Katarzyny II, jej syna i wnuka, świadomie ograniczono kwerendę archiwalną do dokumentów kościelnych. Powodów takiej decyzji jest kilka. Po pierwsze celem spisów państwowych nie był statystyczny opis ludności państwa, także pod względem wyznaniowym. Po drugie kościelne spisy ludności są starsze od państwowych, a więc duchowieństwo posiadało nawyk zbierania tego typu informacji. Po trzecie urzędnicy państwowi w pozyskiwaniu materiałów statystycznych wzorowali się na kościelnej pragmatyce spisowej i często korzystali w tym z pomocy plebanów i urzędników konsystorskich. A więc państwowe spisy ludności w tym czasie i tak były zestawiane na podstawie materiałów kościelnych: metryk, spisów wiernych zobowiązanych do spowiedzi i Komunii wielkanocnej, spisów parafian (księgi dusz) oraz spisów mieszkańców parafii przeprowadzanych na podstawie zarządzeń poszczególnych biskupów.

⁷ Taka możliwość otworzyła się po upadku Związku Sowieckiego, choć należy mocno podkreślić, że praca w archiwach za wschodnią granicą jest o wiele trudniejsza niż w innych krajach europejskich. W pierwszych latach po rozpadzie komunistycznego imperium we wszystkich państwach postsowieckich trzymano się zasad udostępniania badaczom źródeł wypracowanych przed 1991 rokiem. Dziś zasadniczo sytuacja uległa zmianie. Nikt już przed Polakami nie chowa inwentarzy archiwalnych dotyczących czasów przedrewolucyjnych. W wielu archiwach można bez ograniczenia, darmo lub za przyzwoitą kwotę wykonywać kopie dokumentów (z wyjątkiem archiwów białoruskich i rosyjskich, gdzie taka możliwość istnieje, ale pragmatyka wykonywania kopii nadal tworzy barierę trudną do przebycia). Ostatnie wydarzenia polityczne także mocno utrudniły pracę na Ukrainie, a prawie całkowicie uniemożliwiły kwerendy archiwalne i biblioteczne na Białorusi i w Rosji (sytuację w jakiejś mierze ratują biblioteki cyfrowe). Trzeba także zdawać sobie sprawę, że w wielu kwestiach badania na dziejami Kościoła w Rosji są badaniami podstawowymi. Starsza literatura oparta była w większości na źródłach drukowanych i mocno ograniczonym lub zdekompletowanym korpusie źródłowym. Potrzebny jest więc czas, by nadrobić braki wynikające z komunistycznych porządków i przebrnąć przez niewyobrażalnie wielką ilość, do tego rozproszonych w wielu archiwach i nie zawsze właściwie opisanych akt. Także dużą trudnością w pracy archiwalnej za wschodnią granicą jest „wymiślenie” sposób na ominięcie trudności związanych z wojną lub „urzędową nieżyczliwością” wobec Polaków, by uzyskać dostęp do akt i skrócić czas kwerendy. Odrębnym zagadnieniem jest przekonać decydentów (polityków i naukowców), od których zależy finansowanie projektów, że bez ich zrozumienia i woli nie zwiększy się liczba osób zainteresowanych badaniami nad obecnością Kościoła katolickiego w Rosji. Nadal wśród nich pokutuje przekonanie, że badania takie mają wyłącznie charakter konfesyjny. A przecież badania naukowe dotyczące Kościoła katolickiego na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, a później w Rosji i państwach postsowieckich są badaniami nad obecnością Polaków na tych ziemiach. Przez większość XIX i XX wieku Kościół katolicki był jedynym reprezentantem i spoiwem polskiej społeczności na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej. Do tego najistotniejsze wątki polskiej kultury i tożsamości narodowej mają tamtejszy rodowód.

Co do pierwszej kwestii: pod koniec XVIII wieku prawie wszędzie w Europie rządzący rozumieli potrzebę spisów ludności, ale w większości przypadków sporządzano je i wykorzystywano na potrzeby podatkowe i wojskowe. Taki charakter miały: spis ludności Rzeczypospolitej z 1789 roku przeprowadzony z inicjatywy Fryderyka Józefa Moszyńskiego, sekretarza Wielkiego Księstwa Litewskiego, spisy cywilno-wojskowe z lat 1790-1792 oraz rosyjskie spisy rewizyjne z lat 1794-1795, 1811 i 1815, tradycyjnie będące podstawą do badań demograficznych dawnych ziem wschodnich Rzeczypospolitej. Wszystkim wymienionym spisom daleko jest do doskonałości. Nie spełniają one kryteriów stawianych dzisiaj spisom powszechnym⁸, nie obejmowały bowiem wszystkich mieszkańców (pomijano szlachtę i duchowieństwo, a niekiedy również kobiety i innowierców)⁹, skupiając się wyłącznie na osobach zobowiązanych do płacenia podatków. Nie były przeprowadzone, mimo takich założeń, w ściśle określonym, krótkim czasie, nie były spisami bezpośrednimi (sporządzali je właściciele posesji), bywało także, że nie były to spisy imienne¹⁰. Co prawda zachowane polskie materiały spisowe z lat 1789-1790 oraz rosyjskie spisy rewizyjne dostarczają cennego materiału źródłowego, pozwalającego poznać stosunki własnościowe i strukturę społeczną, a po przetworzeniu przez zawodowych demografów i statystyków także demografię rodziny, dynamikę wzrostu populacji, strukturę wiekową, śmiertelność ludności oraz przynależność etniczną¹¹. Dużo trudniej jednak na ich podstawie badać stosunki wyznaniowe, a więc liczbę i rozmieszczenie geograficzne poszczególnych wspólnot.

Co do kwestii drugiej: trydencki obowiązek ewidencji ludności, wprowadzony w Polsce na synodzie piotrkowskim w 1607 roku, nabrał w XVIII wieku nowego

⁸ Choć takie kryteria spełniały szwedzkie spisy powszechne, przeprowadzane od 1749 roku corocznie, a później co pięć lub dziesięć lat. Pierwszy spis związany był z wydanym w tym roku nakazem sporządzenia co trzy lata przez proboszczów tabularycznych zestawień ludności parafii. Na podstawie weryfikowanych danych z metryk i spisów parafian proboszcz miał sporządzić spis parafian, podając informacje o wieku, płci, przynależności do stanu społecznego, stanie cywilnym i zawodzie. O. Sjöström, *Svensk statistik 250 år: Tabellverket och Pehr Wargentin*, „Statsvetenskaplig tidskrift”, 101 (1998) nr 4, s. 403-404; P. Sköld, *The Birth of Population Statistics in Sweden*, „The History of the Family”, 9 (2004) no. 1, s. 5-21.

⁹ Mimo tej zasady w wielu rewizjach zapisano także te kategorie mieszkańców, które nie podlegały opodatkowaniu: szlachtę, urzędników, duchownych, emerytowanych żołnierzy i służbę dworską. Nigdy nie wpisywano do ksiąg żołnierzy, marynarzy oraz cudzoziemców.

¹⁰ V.S. Dement'ev, *Istoriia ucheta naseleniia Rossii do nachala XX veka*, „Geograficheskii vestnik”, 11 (2015) N° 4 (35), s. 12-13; B. Feldblyum, *Russian Revision Lists: a History*, „Avotaynu”, 14 (1998) no. 3, s. 59-61; D.I. Pinaevskii, *Narodonaselenie dorevoliutsionnoi Rossii. Istochniki i metody raboty s nimi. Uchebnoe posobie po spetskursu*, Syktyvkar 2003, <https://refdb.ru/look/2671340-p2.html> (dostęp: 30.08.2020); R.A. Grigor'evich, *Naselenie Rossii za 100 let (1811-1913 gg.)*. *Statisticheskie ocherki*, red. S.G. Strumilin, Moskva 1956, s. 16-18; O.M. Shagapova, *Revizskie skazki pervoi poloviny XVIII v.*, w: *Pamiatniki russkogo iazyka. Issledovaniia i publikatsii*, Moskva 1979, s. 65-75.

¹¹ I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 110-112, 114-115; C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 53; N.L. Yurchenko, *Nekotorye problemy ispol'zovaniia revizskikh skazok kak istochnika po istoricheskoi gemografii*, „Vspomogatel'nye istoricheskie displyny”, 24 (1993) s. 183-189.

charakteru. Poza obowiązkiem prowadzenia ksiąg metrykalnych, spisu parafian i osób zobowiązanych do przyjęcia sakramentów w okresie wielkanocnym biskupi zarządzali przeprowadzenie spisu ludności swoich diecezji, także różnowierczej, przy okazji wizytacji generalnych lub spisu beneficjów. Takie spisy zostały przeprowadzone w Koronie, w diecezjach: krakowskiej za rządów Andrzeja Stanisława Kostki Załuskiego (1747-1748), Ignacego Kajetana Sołtyka (1765-1766) i Michała Jerzego Poniatowskiego (1787)¹², płockiej za Antoniego Sebastiana Dembowskiego (1742) i M.J. Poniatowskiego (1776)¹³, poznańskiej za Teodora Kazimierza Czartoryskiego (1765)¹⁴, przemyskiej za Antoniego Betańskiego (1785)¹⁵ i wrocławskiej za Antoniego Kazimierza Ostrowskiego (1768), a na Litwie, w diecezji żmudzkiej z polecenia Antoniego Dominika Tyszkiewicza (1755) i diecezji wileńskiej – Ignacego Jakuba Massalskiego (1781-1783)¹⁶.

Co do kwestii trzeciej: najbardziej widoczne było korzystanie z doświadczeń kościelnych w sporządzaniu rejestrów ludności w latach 1790-1792, w czasie spisów prowadzonych przez Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe. Zgodnie z rozporządzeniem uchwalonym przez sejm w 1790 roku władze wojewódzkie zlecały każdego roku plebanom katolickim obu obrządków oraz rządcom parafii dysydenckich (protestanckich i prawosławnych) złożenie na dzień 1 stycznia metryk chrztów, ślubów i pogrzebów oraz „(...) rejestrów wszystkich osób w parafii znajdujących się, z specyfikacją płci, lat i miejsca pomieszkania każdej osoby”¹⁷. Z przekazów źródłowych wiemy, że duchowieństwo chętnie podporządkowywało się uniwersałom i odezwom komisji wojewódzkich lub powiatowych. Krótki czas pracy komisji spowodował, że zgromadzone rejestry ludności obejmowały tylko strukturę płci, wieku i miejsca zamieszkania. Osobne rejestry miały dotyczyć struktury etniczno-wyznaniowej. Niestety nie zdążono nawet zarządzić ich zebrania¹⁸. Mimo wartości zgromadzonych przez komisje materiałów statystycz-

¹² B. Kumor, *Spisy kościelne ludności w Małopolsce w XVIII wieku*, w: *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Wrocław 15-18 września 1999 roku. Pamiętniki*, t. 3, cz. 1, Toruń 2001, s. 255-260; M. Surdacki, *Stosunki wyznaniowe w diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku na podstawie wizytacji i tabel biskupa A.S. Załuskiego*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 11 (1983) z. 2, s. 103-137.

¹³ *Spis ludności diecezji płockiej biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1776 r.*, wyd. B. Kumor, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 9 (1976) s. 67-94.

¹⁴ *Przedrozbiorowy spis ludności diecezji poznańskiej (1765-1769)*, wyd. M. Kędelski, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 17 (1987) s. 221-235.

¹⁵ W. Kramarz, T. Landenberger, *Rozmieszczenie ludności rzymsko-katolickiej w diecezji przemyskiej w roku 1785*, w: *Studja z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. F. Bujakowi*, Lwów 1931, s. 447-478.

¹⁶ B. Kumor, *Ze statystyki ludnościowej na Litwie w II połowie XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 8 (1975) s. 57-67; tenże, *Źródła do statystyki kościelnej na ziemiach polskich od połowy XVI wieku do końca XIX wieku*, s. 45-46.

¹⁷ *Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Konfederacyi w Warszawie agitującego się od dnia 7. października w roku 1788. do dnia 31. maja roku 1792*, nr CIX, *Kommissye wojewódzkie i powiatowe w Wielkim Xięstwie Litewskim*, w: *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 140.

¹⁸ J. Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Xięstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1798-1792)*, Kraków 2010, s. 57-58, 60-61.

nych historycy słabo rozeznali poziom wykonania spisów, stan ich zachowania oraz miejsca przechowywania¹⁹. Efekty dotychczasowych kwerend i badań nad statystyką ludności na podstawie dokumentów zebranych przez komisje porządkowe skutecznie uniemożliwiają poszukiwanie na ich podstawie odpowiedzi na postawione w tej pracy pytanie badawcze. Ponadto należy sądzić, że materiały statystyczne przygotowane przez księży na życzenie władz kościelnych będą oparte na tych samych danych, na podstawie których sporządzono raporty dla powiatowych komisji cywilno-wojskowych.

Zakres kwerendy archiwalnej i bibliotecznej

Liczbę wiernych w łacińskich parafiach można ustalić na podstawie protokołów wizytacyjnych oraz relacji plebanów i przełożonych zakonnych, będących odpowiedzią na zapytania kierowane do nich przez różnego rodzaju władze.

Ideałem byłoby odszukać tego rodzaju dokumenty dla wszystkich parafii funkcjonujących na Litwie i Rusi Koronnej w ostatniej dekadzie XVIII stulecia i pierwszej wieku następnego. Tak szeroki zakres kwerendy podyktowany był dwoma względami – po pierwsze przed przystąpieniem do pracy brakowało wystarczającej wiedzy na temat zawartości i wartości dokumentacji kościelnej przechowywanej za wschodnią granicą; po wtóre istniała obawa, że wystąpią w czasie kwerendy trudności w dostępie do wszystkich potrzebnych akt. Innymi słowy, zdecydowano się gromadzić kopie wszystkich dostępnych akt z nadzieją, że z biegiem czasu zbierze się wystarczający komplet źródeł umożliwiających sporządzenie zestawień statystycznych.

W tym celu na podstawie rekonesansu archiwalnego z wykorzystaniem białoruskich, rosyjskich, ukraińskich i polskich inwentarzy archiwalnych wyodrębniono do kwerendy jednostki archiwalne pochodzące z lat 1796-1810. Zasadnicze poszukiwanie prowadzono w źródłach pochodzących z lat 1796-1799, a brakujące informacje starano się uzupełniać na podstawie późniejszych dokumentów²⁰. W wyniku kwerendy do sporządzenia spisu ludności w parafiach łacińskich w Rosji pod koniec

¹⁹ Tamże, s. 61-63; E. Kaźmierczyk, *Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego jako źródło do badań demograficznych – przykład powiatu proszowickiego*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 38 (2016) nr 2, s. 74; A. Weiss, *Spisy ludności katolickiej parafii Wolsztyn sporządzone dla Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej w 1791 i 1792 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 82 (2004) s. 380. Całościowa statystyka ludności oparta na materiałach komisji porządkowych została opracowana dla Wielkiego Księstwa Litewskiego przez Rimantasa Jusasa i Liudasa Truskę. Podobnych prac brakuje dla pozostałych obszarów Rzeczypospolitej. R. Jasas, L. Truska, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymas 1790 m.*, Vilnius 1972, s. 15-17, 31-84.

²⁰ Do kwerendy wytypowano 182 jednostki archiwalne, w tym z Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie (dalej: AKKK; 1, ze spuścizny abp. Franciszka Symona), Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Mińsku (dalej: NIAB; 21 z fondu 3330 i 46 z fondu 1781), Państwowego Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (dalej: DAŽO; 80 z fondu 90 i 14 z fondu 178) oraz Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu (dalej: RGIA; 20 z fondu 822). W pozyskiwaniu kopii jednostek archiwalnych wykorzystanych do powstania tej pracy w ramach programu „Podkowa” poza autorem uczestniczyli: dr Jan Bulak, dr hab. Marek Hałaburda i mgr Mariusz Machynia, za co serdecznie im dziękuję.

XVIII stulecia wybrano 37 jednostek archiwalnych, z większej liczby zebranych. Znajdują się one w Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie (1 jednostka archiwalna), Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Mińsku (11), Państwowego Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (14) oraz Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu (11). W selekcji źródeł uznanych za podstawę do sporządzenia spisu wiernych kierowano się następującymi zasadami: dokumenty powinny być wytworzone w jednym czasie; winny pozwolić zestawić spis wiernych w jak największej liczbie parafii; najlepiej by było, gdyby sporządzili je rządcy parafii oraz by można było na ich podstawie podać dla każdej parafii liczbę osób dopuszczonych do sakramentów oraz liczbę dzieci niemogących przystępować do spowiedzi i Komunii św. Za najbardziej pożądanym dokumentem uznano sprawozdanie o stanie parafii, w którym plebani podali przy każdej miejscowości okręgu parafialnego liczbę wiernych, z podziałem na dorosłych i małe dzieci.

Zasadnicza podstawa źródłowa

Wybrane według tych kryteriów źródła pozwoliły na ułożenie spisu wiernych wszystkich diecezji łacińskich w Rosji na przełomie 1797 i 1798 roku. Jak okazało się w trakcie kwerend (i to w ostatniej ich fazie), z tego czasu zachowała się prawie kompletna, choć niejednorodna dokumentacja stanu diecezji łacińskich (kapituł, szkół publicznych oraz parafii). Powstała ona na życzenie władz państwowych. Prezydent Kolegium Sprawiedliwości ds. Inflanckich, Estońskich i Fińskich Heinrich Karl von Heyking, zarządzający wówczas Departamentem Spraw Rzymskokatolickich, wystosował do biskupów pismo datowane 20/31 października 1797 roku (nr 121), w którym nakazał przesłać szczegółowe wiadomości o stanie kościelnych instytucji w zarządzanych przez nich diecezjach (kapituł, seminariów duchownych, parafii, szkół publicznych i szpitali), tak osobowym, jak gospodarczym (majątki i dochody)²¹. Dwa dni później, 22 października/2 listopada 1797 roku w dodatkowym piśmie (nr 131) polecono wszystkim plebanom, przełożonym klasztorów, prepozytom kapituł, dyrektorom szkół publicznych oraz zarządzającym szpitalami sporządzić i przesłać za pośrednictwem konsystorza raport o stanie prowadzonych przez nich instytucji²². Kopię tego polecenia w przypadku archidiecezji mohylewskiej dostarczono do wszystkich odpowiedzialnych. W pozostałych diecezjach zobowiązanym do sporządzenia raportu przesłano pismo ze szczegółowymi pytaniami, mającymi pomóc w poprawnym zredagowaniu odpowiedzi²³. Opracowano dwa

²¹ LVIA, f. 604, op. 3, sp. 1, k. 21-24; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 3576, k. 2-20.

²² DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 4, k. 18-20. Pisma datowane tego dnia skierowano do bp. Michała Romana Sierakowskiego do Latyczowa.

²³ W diecezji inflanckiej pismo takie podpisał bp Jan Nepomucen Kossakowski 30 XI 1797 roku, przy okazji nakazując plebanom i przełożonym zakonnym złożyć raport o stanie gospodarczym parafii lub klasztoru (wysiew roczny, danina z włości, dochody z folwarków, roczne zobowiązania i wydatki). RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2943, k. 182-183. W diecezji żmudzkiej polecenie skierował do plebanów i przełożonych zakonnych bp Jan Stefan Giedroyć 24 XI 1797 roku. Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie (dalej: VUB) F203-1, k. 71-73. W diecezji pińskiej nakaz sporządzenia raportu wydał bp Kasper Cieciszowski 16 XI 1797 roku. RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 345. W diecezji

różne formularze. Jeden dla rządców parafii zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne²⁴, a drugi dla plebanów zakonnych i przełożonych klasztorów niebędących równocześnie siedzibami parafii²⁵.

Gwoli przypomnienia, jesienią 1797 roku i zimą 1798 roku w państwie Pawła I funkcjonowało pięć diecezji – archidiecezja mohylewska oraz diecezje: żmudzka, inflancka, pińska i latyczowska. Tylko archidiecezja mohylewska i diecezja żmudzka zorganizowane były za zgodą Stolicy Apostolskiej²⁶. Granice diecezji, zgodnie

latyczowskiej uczynił to bp Michał Roman Sierakowski 20 XI 1797 roku. DAŻO, f. 18, op. 51, sp. 4, k. 18-20.

²⁴ Pytania do raportu o stanie parafii zarządzanej przez duchowieństwo diecezjalne: „(1.) Jak się parafia nazywa? (2.) Jaka jej jest rozległość? i wiele miasteczek i wsi? (3.) Wiele ma na Wielkanoc do Komunii dusz? (4.) Jak się pleban nazywa? (5.) Wiele ma plebanii, to jest czy ma więcej nad jedną? (6.) Gdzie mieszka i za czym pozwoleniem? (7.) Jaki ma dochód i z czego się ten składa? (8.) Gdzie nauki do duchownego stanu odprawiał? (9.) Czyli ma *attestatum* odprawionego egzaminu? (10.) Przez które stopnie do plebani doszedł? (11.) Wiele utrzymuje funduszowych księży? (12.) Wiele w jego parafii jest księży lub kleryków świeckich, gdzie bawią, jakie mają obowiązki? (13.) Czy w dobrach posiadanych przez plebana nie ma jakich fabryk, jako to sukien, drukarni itd.? (14.) Wiele w całym roku było chrztów, ślubów, pogrzebów w parafii? (15.) Czy jest w parafii szkoła dla nauk początkowych młodzieży i czyli jest na nie fundusz? (16.) Czyli jest szpital, jeżeli ma fundusz, i na wiele ubogich?”. DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 4, k. 18v-19; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2588, k. 111-11v; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2925, k. 133-134, 175; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2943, k. 182-183; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 3576, k. 68-69v.

²⁵ Pytania do raportu o stanie klasztoru oraz parafii zarządzanej przez duchowieństwo zakonne: „*Primo loco* dla zakonników z jałmużny żyjących. (1.) Gdzie ich są klasztory? (2.) Wiele zakonników w klasztorze? (3.) Którzy są emeryci, którzy nie emeryci i którzy klerycy? (4.) Gdzie są nowicjaty i wiele nowicjuszków? (5.) Gdzie zakonnicy mieszkają? jeżeli nie w klasztorze za czym pozwoleniem? (6.) Czy się klasztor zatrudnia *cura animarum*? (7.) Jaka jest rozległość parafii i wiele dusz do Komunii Wielkanocnej przystępuje? (8.) Wiele w tym roku było chrztów, ślubów i pogrzebów? (9.) Czyli kościół jest w dobrym stanie? *Secundo loco* dla zakonników fundusz posiadających, oprócz dopiero wyszczególnionych pytań, nadto: (10.) Jaki jest stan klasztoru? (11.) Jaki jest fundusz w wsiach, jurydykach i domach? Wiele w każdej wsi i jurydyce dusz, a razem wsie, jurydyki i domy wiele czynią intraty rocznej? (12.) Jakie fundusze w sumach? (13.) Wiele i u kogo są ulokowane summy? (14.) Czyli w dobrach swoich mają jakowe fabryki? (15.) Czyli jest przy klasztorze szkółka dla nauk początkowych młodzieży i czyli ma fundusz? (16.) Czyli jest szpital z funduszem i na wiele ubogich?”. DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 4, k. 19-19v; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2945, k. 371-372v.

²⁶ Na przełomie 1797 i 1798 roku sytuacja prawna oraz podział administracyjny Kościoła katolickiego w Rosji były zrujnowane przez upadek Rzeczypospolitej. Co prawda stronie kościelnej i dworowi petersburskiemu zależało po trzecim rozbiornie na stabilizacji sytuacji, ale strona rządowa chciała przeprowadzić reformę na własnych warunkach, a Stolica Apostolska sądziła, że dokona się to na drodze negocjacji. Po raz kolejny dyplomaci papiescy i urzędnicy Kurii Rzymskiej bardzo się pomylili. Katarzyna II i tym razem samowolnie podjęła decyzję o zniesieniu zastanych na przejętym terytorium diecezji, utworzeniu nowych, ustaleniu ich granic i mianowaniu ordynariuszy, nie uprzedzając, a nawet nie informując o tym strony kościelnej. Zostawiła jednak sobie i dyplomacji rzymskiej możliwość prowadzenia negocjacji w tych kwestiach, określając podjęte postanowienia jako „tymczasowe”. Dnia 6/17 września 1795 roku wydała dwa ukazy – „o ustanowieniu dla wyznania rzymskiego w guberniach mińskiej, wołyńskiej, podolskiej, bractawskiej i wozniesieńskiej dwóch diecezji pod nazwami pińskiej i latyczowskiej” i „o udoskonalaniu [sytuacji] kościołów wyznania

z rozporządzeniem rządowym, pokrywały się z granicami namiestnictw i guberni. Archidiecezja mohylewska obejmowała parafie znajdujące się w guberni białoruskiej, utworzonej 12/23 grudnia 1796 roku z ziem pierwszego zaboru rosyjskiego (po połączeniu guberni połockiej i mohylewskiej)²⁷, oraz terytorium wchodzące w skład Imperium Rosyjskiego przed 1772 rokiem. Do diecezji żmudzkiej wchodziły powiaty: rosieński, szawelski, telszewski i częściowo upicki, z utworzonej także 12/23 grudnia 1796 roku guberni litewskiej (powstałej z połączenia guberni wileńskiej i słonimskiej). Pozostała część guberni litewskiej znalazła się w diecezji inflanckiej, do której należała również gubernia kurlandzka, utworzona 1/12 maja 1795 roku²⁸. Diecezja pińska składała się z parafii leżących w guberniach mińskiej i wołyńskiej, przemianowanych 12/23 grudnia 1796 roku z odpowiadających im namiestnictw. Do diecezji latyczowskiej włączono obszary namiestnictw braclawskiego i wozniesieńskiego, powstałych 13/23 kwietnia 1793 roku, oraz podolskiego, utworzonego 1 maja 1795 roku (12/23 grudnia 1796 roku namiestnictwa braclawskie i wozniesieńskie zostały zniesione, a namiestnictwo podolskie przemianowane na gubernię podolską, ze zmienionymi granicami; wprowadzenie tych zmian trwało przez następny rok)²⁹.

rzymskokatolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim”, czyli o włączeniu do diecezji inflanckiej terytorium diecezji wileńskiej, leżącego w guberni litewskiej. Granice diecezji żmudzkiej oraz archidiecezji mohylewskiej, ustanowionej samowolnie przez cesarzową 17/28 stycznia 1782 roku, a zaaprobowanej przez Piusa VI 15 kwietnia 1783 roku nie uległy zmianie. *Ob uchrezhdenii v gorode Mogileve Arkhiepiskopstva Rimsko-Katolicheskogo ispovedaniia i o raznykh raspriazheniakh otositelno ustroistva Rimskoi tserkvi v Rossii, 17 I 1782* (nr 15 326), w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 21, S 1781 po 1783, Sankt-Peterburg 1830, s. 383-385; *Ob uchrezhdenii dlia Rimskogo ispovedaniia v Guberniakh Minskoj, Volynskoj, Podolskoj, Bratslavskoj i Voznesenskoj dvukh Eparchii, pod naimenovaniem Pinskoj i Letichevskoj, 6 IX 1795* (nr 17 379), w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 23, S 1798 po 6 noiabria 1795, Sankt-Peterburg 1830, s. 761-762; *O privedenii v blagoustroistvo tserkvei Rimsko-Katolicheskogo ispovedaniia v Velikom Kniazhestve Litovskom, 6 IX 1795* (nr 17 380), w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 23, s. 763-764; M. Godlewski, *O Kardynalacie Stanisława Siestrzeńcewicza-Bohusza*, „Kwartalnik Litewski”, 1 (1910) t. 2, s. 24; Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 193; L. Żytkowicz, *Rządy Repina na Litwie w latach 1794-7*, Wilno 1938, s. 250-251, 254-257.

²⁷ *O novom razdelenii Gosudarstva na Gubernii, 12 XII 1796* (nr 17 634), w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 24, S 6 noiabria 1796 po 1798, Sankt-Peterburg 1830, s. 229-230.

²⁸ *O poruchenii emu [General-Poruchiku baronu fon der Palenu] v upravlenie Kniazhestv Kurlandskogo i Semigalskogo, 1 V 1795* (nr 17 324), w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 23, s. 692-693.

²⁹ *O prisoedinenii k Rossii ot Polshi nekotorykh Oblastei, i ob uchrezhdenii iz onykh Gubernii: Minskoj, Izyaslavskoj i Briatslavskoj, 13 IV 1793* (nr 17 112), w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 23, s. 417-419; *O priinii prisiagi ot zhitelei vnov prisoedinennykh k Rossii ot Polshi, pri poslednem ee razdelenii, oblastei; ob ustroistve onykh na osnovanii Uchrezhdeniia o Guberniakh i ob ustanovlenii Tamozhen, takzhe pograničnoi tsepi i strazhi na novoi granitse, 1 V 1795* (17 323), w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 23, s. 691-692; *O nazanachenii granits Guberniām: Novorossiiskoi, Kievskoj, Minskoj, Volynskoj, Podolskoj i Malorossiiskoi, i o razdelenii ikh na uezdy, 29 VIII 1797* (nr 18 117), w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 24, s. 706-709.

Z adnotacji poczynionych w raportach wynika, że księża zobowiązani do ich sporządzenia wykonali pracę niezwłocznie po otrzymaniu nakazu. Większość z dokumentów powstała w listopadzie i grudniu 1797 roku, niewielka część w styczniu 1798 roku. Do Petersburga przesłano całościowe sprawozdania biskupów, jak i raporty sporządzone przez plebanów, przełożonych klasztorów, dyrektorów szkół i zarządzających szpitalami. W 1801 roku zostały one przejęte przez utworzone wówczas Rzymskokatolickie Kolegium Duchowne, którego archiwum, po likwidacji w 1918 roku, przechowywane jest obecnie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu (fond 822). Przesłana dokumentacja nie zachowała się w całości. Jednym z powodów tego było przemieszczenie dokumentów ułożonych wiosną 1798 roku według ówczesnego podziału administracyjnego. Kilka miesięcy później, po ogłoszeniu nowego podziału administracyjnego Kościoła katolickiego w Rosji, uporządkowano raporty i sprawozdania, przydzielając je do zespołów archiwalnych utworzonych jednostek administracyjnych. Przy okazji tej pracy część z dokumentów nie trafiła na nowe miejsce³⁰.

Raporty napisane przez plebanów parafii z archidiecezji mohylewskiej, zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne, znajdują się w jednostce archiwalnej (sprawie, dziele) nr 2588, a sporządzone przez plebanów zakonnych i przełożonych klasztorów niebędących siedzibą parafii pod nr. 2589³¹. Z diecezji żmudzkiej zachował się komplet dokumentów (jednostka archiwalna nr 3576): sprawozdanie ordynariusza, kapituły katedralnej, regensa seminarium, plebanów i przełożonych zakonnych (także w formie tabularycznej, zapewne wykonane przez urzędników konsystorza w Worniach). Z diecezji inflanckiej – dla części litewskiej raporty plebanów parafii zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne umieszczono w jednostce archiwalnej nr 2943, a pod nr. 2945 raporty plebanów zakonnych i przełożonych męskich i żeńskich klasztorów niebędących siedzibami parafii oraz tabele klasztorów zestawione z tychże raportów³²; dla części diecezji należącej dawniej do kanonicznej diecezji inflanckiej raporty plebanów umieszczono w poszycie diecezji żmudzkiej (nr 3576, k. 261-295), zgodnie z przynależnością

³⁰ Przykładowo: z raportów i sprawozdań nadesłanych z diecezji pińskiej zachowały się w aktach diecezji łuckiej i żytomierskiej raporty plebanów, przełożonych zakonnych i większości dyrektorów szkół z guberni wołyńskiej i mińskiej oraz tabularyczny spis parafii i klasztorów z guberni wołyńskiej. Brakujący tabularyczny spis parafii i klasztorów z guberni mińskiej zapewne miał trafić do dokumentacji diecezji mińskiej, w której go nie ma (pierwszy zachowany spis parafii i klasztorów diecezji mińskiej pochodzi z 1802 roku). RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1; f. 822, op. 12, sp. 3114, k. 3-14av; *Wiadomość o stanie rzymsko-katolickiego i zakonnego duchowieństwa znajdującego się w Diecezji Mińskiej, leżącej w granicach Guberni Mińskiej, sporządzona miesiąca grudnia dnia 13 roku 1802*, w: I.B. Chodźko, *Diecezja mińska około 1830 r.*, t. 2, *Struktury zakonne*, oprac. i wyd. M. Radwan, Lublin 1998, s. 177-213.

³¹ Oprócz nich w pierwszym poszycie znajdują się raporty z seminarium mohylewskiego oraz kilka raportów kanoników kapituły mohylewskiej. Brakuje sprawozdania ordynariusza, raportów dyrektorów szkół publicznych, regensa seminarium w Krasławiu oraz raportów większości prałatów i kanoników kapituły katedralnej.

³² Do tejże jednostki trafiło także sprawozdanie kapituły katedralnej we Wilnie. Brakuje natomiast sprawozdania ordynariusza, regensów seminariów wileńskich, seminarium w Iłukszcie oraz dyrektorów szkół publicznych.

administracyjną tamtejszych parafii zatwierdzoną przez Stolicę Apostolską w listopadzie 1798 roku. Dokumenty z diecezji pińskiej umieszczono w jednostce archiwalnej nr 1, w której znalazły się raporty plebanów, przełożonych zakonnych i dyrektorów szkół publicznych oraz tabularyczne podsumowanie stanu diecezji (brakuje tabeli parafii i klasztorów z guberni mińskiej). Sprawozdania plebanów i przełożonych zakonnych z diecezji latyczowskiej złożono w trzech jednostkach archiwalnych: nr 2925 – raporty plebanów należących do duchowieństwa diecezjalnego, nr 2926 – raporty plebanów parafii zakonnych i przełożonych klasztorów niebędących siedzibami parafii oraz nr 2587 – raporty plebanów z dekanatu dubieńskiego, który w połowie 1797 roku został włączony do diecezji pińskiej³³.

Uzupełniająca podstawa źródłowa

Jak już wspomniano, opisane dokumenty stały się podstawą do sporządzenia prezentowanego tu spisu wiernych Kościoła katolickiego w Rosji. Wyjątkiem jest spis katolików obrządku łacińskiego mieszkających na Wołyniu. Dla tamtejszych parafii zachowały się protokoły wizytacji generalnej przeprowadzonej latem i jesienią 1799 roku na życzenie ordynariusza łuckiego i żytomierskiego Kaspra Cieciszowskiego. W sporządzaniu rejestru wiernych wołyńskiej części diecezji pińskiej to im dano pierwszeństwo, a nie raportom plebańskim z 1797 roku, ponieważ do większości protokołów wizytacyjnych dołączono tabele ludności, czyli spis katolików w każdej miejscowości danego okręgu parafialnego.

Protokoły te prawie w komplecie zachowały się w zbiorach Państwowego Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu. Umieszczono je w fondach 90 i 178, na które podzielono archiwalia konsystorza diecezji łuckiej i żytomierskiej. Protokoły z wizytacji świątyni parafialnych zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne znajdują się w fondzie 90, w opisie 1, w jednostce archiwalnej nr 200a oraz w fondzie 178, w opisie 90, w jednostkach archiwalnych nr 6, 7, 9, 11. Opisy wizytacji parafialnych i nieparafialnych kościołów zakonnych są w fondzie 90, w opisie 1, w jednostkach archiwalnych nr 213a i 213b oraz fondzie 178, w opisie 51, w jednostkach archiwalnych nr 8, 12 i 14.

Z tego samego powodu wymienione wyżej jednostki archiwalne wykorzystano do ustalenia liczby wiernych w parafiach wołyńskich, znajdujących się w latach 1795-1798 w diecezji latyczowskiej. Brakujące informacje uzupełniono przede wszystkim danymi zebranymi w konsystorzu latyczowskim pod koniec 1796 roku. Posłużyły one do sporządzenia krótkiego opisu parafii zachowanego w archiwum żytomierskim (f. 178, op. 51, sp. 3) oraz znajdujących się w archiwum historycznym w Petersburgu rosyjskojęzycznych formularzy dla każdej parafii i klasztoru, podpisanych przez bp. Michała Romana Sierakowskiego 22 I 1797 roku i przesyłanych do Kolegium Sprawiedliwości (f. 822, op. 12, sp. 2924).

W pozostałych diecezjach w przypadku pojedynczych parafii zastosowano się również do tej zasady. Jeżeli dysponowano protokołami wizytacji z lat 1796-1799, sporządzonymi według szczegółowych formularzy, z widoczną starannością

³³ Z dokumentacji diecezji latyczowskiej nie zachowało się sprawozdanie ordynariusza, prepozyta kapituły katedralnej, regensa seminarium duchownego w Kamieńcu Podolskim oraz dyrektorów szkół publicznych.

ze strony plebana lub wizytatora, dane w nich zawarte zostały spożytkowane do sporządzenia prezentowanego wykazu ludności.

Z lat 1796-1799 pochodzi 785 raportów lub protokołów wizytacji, co stanowi 90,7% wszystkich wykorzystanych do pracy dokumentów, z tego dla diecezji żmudzkiej, inflanckiej i latyczowskiej 100%, diecezji pińskiej 92%, a archidiecezji mohylowskiej 73%. Brakujące wiadomości starano się uzupełnić na podstawie najstarszych zachowanych dokumentów, sporządzonych po 1799 roku (pochodzą one z lat 1800-1805). Pomogły one ustalić liczbę wiernych w 67 parafiach (7,7%). Nie udało się jednak odszukać źródeł z przełomu XVIII i XIX wieku dla 14 parafii (1,6%): 11 z diecezji inflanckiej (z części litewskiej, z parafii: Daniuszów, Kiejdany, Krzywoszyn, Oszmiana, Pelikany, Połonka, Pruzana, Skiemiany, Żejmy, z części kurlandzkiej z parafii Liwenhof i Jakobsztadt), 2 z archidiecezji mohylewskiej (Mozdok i Tyfilis) oraz 1 z diecezji pińskiej (Kościeniewicze).

Rodzaj zapisów statystycznych

Dane dotyczące wiernych odnotowywano w różnej formie. W rozporządzeniu o przygotowaniu i wysłaniu do Petersburga raportu o stanie parafii polecono plebanom podać liczbę osób, które w 1797 roku przystąpiły w czasie Wielkanocy do Komunii św. Większość księży ściśle odpowiedziała na to pytanie. Niekiedy odnotowywali również liczbę małych dzieci nieprzystępujących jeszcze do sakramentów pokuty i Eucharystii³⁴. Zdarzało się również, że podawali liczbę parafian, dzieląc wiernych według płci.

³⁴ Obowiązkiem przyjęcia Komunii św., przynajmniej w czasie Wielkanocy, objęli ojcowie Soboru Laterańskiego IV (1215) wszystkich wiernych, którzy doszli do „lat rozeznania” (*anni discretionis*). Prawodawcy nie określili jednak, o jaki wiek chodziło. Co prawda XIII-wieczni kaniści powszechnie przyjmowali, że do „wieku rozeznania” dochodzi się po ukończeniu 7. roku życia, ale wielu teologów, komentatorów przepisów prawnych i ówczesnych duszpasterzy zwracało uwagę na zróżnicowany okres dochodzenia do rozeznania przez dzieci. Jedne uzyskiwały samodzielność i trafność rozeznania w wieku 7 lat, inne zaś dopiero po ukończeniu 10. roku życia. Z tego powodu, szczególnie w okresie potrydenckim, ukształtowała się różna praktyka dopuszczania dzieci do pierwszej spowiedzi i Pierwszej Komunii św. Z reguły dopuszczano do spowiedzi dzieci 7-8-letnie, do Komunii znacznie później. W niektórych diecezjach postanowienia synodalne dopuszczały do Eucharystii dzieci po ukończeniu 7. roku życia, w innych dopiero w 14. roku od urodzenia (najczęściej jednak pomiędzy 10. a 14. rokiem życia). Z badań polskich demografów historycznych wynika, że w diecezjach polskich najczęściej pozwalano przystąpić do spowiedzi i Komunii św. pomiędzy 7. a 9. rokiem życia. Zwykle była to decyzja indywidualna, stąd też w jednej parafii dzieci mogły przystępować do spowiedzi i Komunii św. w różnym wieku. Książd Stanisław Hołodok w niewydanej pracy na temat życia sakramentalnego w diecezji wileńskiej podaje, że do Komunii św. przystępowały dzieci powyżej 10. roku życia. C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 74; S. Hołodok, *Sakrament chrztu, bierzmowania i Eucharystii w diecezji wileńskiej w XVI-XVIII w. Studium historyczno-liturgiczne*, Lublin 1980 [mps, Biblioteka Uniwersytecka KUL], s. 259; P. Ryguła, *Kryteria dopuszczania dzieci do pierwszej komunii św.*, w: *Warunki dopuszczalności do sakramentów, ze szczególnym uwzględnieniem sakramentu małżeństwa*, red. P. Kroczek, Kraków 2019, s. 49-54; J. Szczepański, *Pierwsza Komunia dzieci w Kościele rzymskokatolickim w Europie Zachodniej i w Polsce*, Kraków 2003, s. 48-58.

Pytanie zadane plebanom świadczy, że mieli oni udzielić odpowiedzi w oparciu o spisy parafian zobowiązanych do wielkanocnej spowiedzi i Komunii św.³⁵ I pewnie tak było, choć możliwe jest także, że korzystali z drugiej, wówczas powszechnej formy spisów wiernych, jaką były wspomniane już księgi „stanu dusz”. Zapewne zdarzało się i tak, że plebani zapisywali liczbę wiernych na przysłowiowe „oko”, o czym mogą świadczyć „okrągłe liczby” wiernych zapisane w raportach. W takim przypadku wolno sądzić, że księża, pisząc, iż w ich parafii do Komunii św. przystąpiło np. 250 osób, podawali liczbę wiernych zbliżoną do faktycznej, a więc wiernych mogło być 200 lub 350, ale nie 600 albo więcej. Takich przypadków w posiadanych przez nas danych nie jest jednak zbyt wiele.

Korzystając z tego typu danych, trzeba jednak pamiętać o ułomności spisów spowiedniczych i rejestrów „stanu dusz”, występujących także wówczas, gdy plebani rzetelnie prowadzili rejestr parafian, a w sprawozdaniach i ankietach wizytacyjnych podawali ścisłą liczbę komunikujących na Wielkanoc, wynikającą z posiadanych rejestrów³⁶. Po pierwsze nie wiemy, czy liczba paschantes obejmowała wszystkich zobowiązanych czy tylko tych, którzy przystąpili do sakramentów w okresie Wielkiego Postu i Wielkanocy w roku sprawozdawczym. Po wtóre trudno dociec, w jakiej mierze ówczesni katolicy wywiązywali się z wypełnienia IV przykazania kościelnego, z powodu świadomego uchylania się od obowiązku lub obiektywnych trudności – rozległości kresowych parafii lub losowych wydarzeń (klęski elementarne)³⁷.

Pamiętając o tych zastrzeżeniach i mając przynajmniej dane o liczbie osób przystępujących do Komunii św. lub ogólną liczbę wiernych wraz z małymi dziećmi, można wyliczyć liczbę mieszkańców każdej parafii. Demografowie w takich przypadkach doliczają ok. 25% osób do liczby osób przystępujących do sakramentów. Tyle bowiem w oparciu o pruskie statystyki z lat 60. XIX wieku wynosił odsetek

³⁵ Obowiązek prowadzenia spisów parafian zobowiązanych do corocznej spowiedzi i Komunii św. w okresie Wielkanocy wprowadził Sobór Laterański IV (1215). W diecezjach polskich zwyczaj ten upowszechnił się na początku XVII wieku, a w połowie tegoż stulecia zaczęto zamieszczać statystyki paschantes w protokołach wizytacyjnych. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej*, s. 72-73; B. Kumor, *Przedrozbiorowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne*, „Przeszość Demograficzna Polski”, 2 (1969) s. 14-16; P. Rachwał, *Spis ludności parafii Konopnica z 1760*, „Przeszość Demograficzna Polski”, 38 (2016) nr 2, s. 117-118.

³⁶ Nieustannie ponawiane przez biskupów nakazy spisywania parafian w czasie kolędy (*status animarum*) świadczą o częstym dyspensowaniu się duszpasterzy od tego obowiązku, a zachowane księgi uświadamiają, że nawet dobrze prowadzone rejestry nie obejmują niemowląt i wszystkich dzieci do 5. roku życia. P. Guzowski, *Status animarum parafii Zabartowo z 1766 roku*, „Przeszość Demograficzna Polski”, 33 (2014) s. 67; Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej*, s. 7-72; J.R. Marczewski, *Spis ludności rzymskokatolickiej parafii Bończa z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Przeszość Demograficzna Polski”, 44 (2022) s. 92; *Status animarum łacińskiej parafii katedralnej w Lucku 1815-1819*, opr. M. Dębowska, Lublin 2013, s. 7-8.

³⁷ Rozpowszechniona była wówczas wersja przykazań ułożona przez św. Piotra Kanizjusza: „Przynajmniej raz w roku około Wielkanocy spowiadać się i Komunię św. przyjmować we własnej parafii i, albo za zezwoleniem swojego proboszcza w innej parafii”. Za: T. Wytrwał, *Przykazania kościelne*, „Studia Redemptorystowskie”, 8 (2010) s. 188.

małych dzieci nieujmowanych w statystykach kościelnych³⁸. W zebranych przez nas danych parafii informacje o wiernych z podziałem na osoby dorosłe i młodzież oraz na małe dzieci odnaleziono dla 506 parafii, z 866 istniejących w Rosji w grudniu 1797 roku (58%). Całkowicie brakuje informacji o małych dzieciach w raportach z diecezji żmudzkiej. Niewiele takich danych zgromadzono z diecezji latyczowskiej – 22 parafie (18%), części białoruskiej diecezji pińskiej – 34 (44%) i Kurlandii w diecezji inflanckiej – 9 (45%). W archidiecezji mohylewskiej pozyskano dane o dzieciach „niesposobnych do przyjęcia Komunii św.” z 94 parafii (61%), w części wołyńskiej diecezji pińskiej z 61 (65%), a w części litewskiej diecezji inflanckiej z 287 (98%). Na podstawie tych danych obliczono średni odsetek małych dzieci w każdym z wymienionych obszarów. I tak w archidiecezji mohylewskiej było 24% dzieci niezobowiązanych do wielkanocnej spowiedzi i Komunii św., w Kurlandii – 19%, w litewskiej części diecezji inflanckiej – 26%, w białoruskiej części diecezji pińskiej – 26%, w wołyńskiej części diecezji pińskiej – 23% oraz w diecezji latyczowskiej – 27%. Obliczenia te stały się podstawą do ustalenia liczby małych dzieci i paschantes na tychże obszarach, w parafiach, dla których nie podano wszystkich danych. W przypadku diecezji żmudzkiej, w której wszyscy plebani przekazali tylko liczbę parafian zdalnych do przyjmowania sakramentów, przyjęto taki sam odsetek małych dzieci jak w litewskiej części diecezji inflanckiej (26%).

Ostatnią kwestią do omówienia pozostaje sposób ustalenia liczby parafii w poszczególnych diecezjach w grudniu 1797 roku. Za wyjściowy spis parafii na ziemiach zajętych przez Rosję przyjęto listę parafii z 1772 roku sporządzoną przez Stanisława Litaka. Dodano do niej nowe parafie występujące w wykorzystanych do tej pracy raportach i protokołach wizytacyjnych. Tak sporządzoną listę porównano z pochodzącymi z początku XIX wieku schematyzmami diecezji oraz tabularycznymi sprawozdaniami o stanie diecezji napisanymi w tym samym czasie. Na ostatecznej liście parafii znalazły się tylko te, które zostały zorganizowane pod koniec 1797 roku³⁹.

³⁸ Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej*, s. 74. Potwierdzają to m.in. obliczenia ks. Tadeusza Kasabuły. Z danych pochodzących z 1783 roku wynika, że w dekanacie kupiskim dzieci nieprzystępujące do sakramentów stanowiły 26,8% wszystkich wiernych. T. Kasabuła, *Duchowni rzymskokatolicy dekanatu Kupiszki według ankiety z 1775 roku*, w: *Mój Kościół w historię wpisany. Księga pamiątkowa dedykowana ks. prof. Tadeuszowi Krahelowi*, Białystok 2007, s. 471.

³⁹ Wykorzystano do ustaleń dla archidiecezji mohylewskiej – tabularyczny spis parafii z 1803 i 1805 roku oraz schematyzm wydany na 1803 rok; dla diecezji kamienieckiej – protokoły wizytacji z 1804 roku i schematyzm na 1813 rok; dla diecezji łuckiej i żytomierskiej – schematyzm na 1802 rok; dla diecezji mińskiej – tabularyczny spis parafii z 1802 roku; dla diecezji wileńskiej – schematyzm na 1810 rok (lista parafii sporządzona na podstawie spisu duchowieństwa); dla diecezji żmudzkiej – schematyzm na 1809 rok (lista parafii sporządzona na podstawie spisu duchowieństwa). RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2928-2929, 2590, 3114; *Directorium horarum canonicarum et missarum juxta computum veteris kalendarij pro diaecesi Samogitiensi in annum Domini MDCCCIX conscriptum (...)*, Vilnae [1808]; *Directorium horarum canonicarum et missarum pro diaecesi Vilnensi in annum Domini MDCCCX conscriptum (...)*, Vilnae [1809]; *Directorium officii Divini ac missarum ad usum diaecesi Luceoriensi pro anno Domini MDCCCII (...)* conscriptum ac editum,

Tabela wiernych

Po sporządzeniu listy parafii, wprowadzeniu do tabel danych pozyskanych z opisanych wyżej źródeł oraz uzupełnieniu braków według ustalonych zasad zsumowano liczby wiernych, porządkując je zgodnie z kościelnym i państwowym podziałem administracyjnym. Efekt tych działań umieszczono w poniższej tabeli. Przedstawia ona liczbę wiernych w katolickich diecezjach obrządku łacińskiego w Rosji pod koniec 1797 roku.

Tabela. 1. Liczba wiernych w diecezjach katolickich obrządku łacińskiego w Rosji (stan z grudnia 1797 r.)

Diecezje	Gubernie/namiesnictwa	Parafie	Wierni		Razem
			paschantes	małe dzieci	
mohylewska	gubernia białoruska	139	172 552	57 496	230 048 ⁴⁰
	rosyjskie gubernie północne	3	2 900	790	3690 ⁴¹
	rosyjskie gubernie południowe	14	7 601	3 339	10 940 ⁴²
Razem		156	183 053	61 625	244 678
żmudzka	gubernia litewska (część)	102	286 191	100 552	386 743 ⁴³
Razem		102	286 191	100 552	386 743

Luceoriae [1801]; *Directorium officii Divini ac missarum doecesis Camenecensis Podoliae in annum X[r]isti MDCCCXIII (...) editum*, Berdiczoviae [1812]; *Directorium officii Divini et missarum generale pro utroque clero archidioecesis Mohiloviensis in ann[um] D[omi]ni MDCIII (...)*, Polociae [1802]; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.

⁴⁰ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2588, k. 14, 16, 17, 20, 21, 23, 25v, 26v, 27, 29v, 36v, 38v, 39, 40v, 42v, 48, 50v, 51, 53-53v, 56, 58, 59, 61v, 62, 64v, 70v, 72, 73, 74, 75, 79, 80-80v, 81, 84v, 85, 86, 90, 91v, 95v, 96v, 98, 101, 104, 107v, 109v, 111, 114, 117, 118v, 119, 121, 122, 123, 124v, 125, 126, 129, 130v, 132v, 134v, 135, 136, 137v, 140, 141, 142v, 144v, 145, 146, 147; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2589, k. 12, 26v, 28, 52v, 88, 103, 106v, 107, 108v, 114v, 119, 138, 142v, 143, 143v, 144, 160, 163, 164v, 166, 168, 170-171v, 174v, 176, 177, 179, 255v; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2590, k. 6v-7, 7v-8, 9v-10, 10v-11, 17v-19, 11v-12, 12v-13, 14v-15, 20v-21, 21v-22, 24v-25, 27v-28, 28v-29, 37v-38, 40v-41, 42v-43, 68, 70, 83v, 84, 95-95v, 111v, 112v, 113v, 115, 115v-116, 116v, 161, 180v.

⁴¹ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2588, k. 10, 12.

⁴² NIAB, f. 3330, op. 1, sp. 39, k. 10; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2588, k. 10, 34v-35, 110v, 115; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2590, k. 54.

⁴³ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 3576, k. 21, 40v, 42, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 99, 100, 101, 104, 106, 108, 110, 111, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 124, 127, 128, 130, 132, 134, 136, 137, 139, 141, 142, 143, 145, 147, 149, 151, 153, 155, 158, 160, 162, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181, 183, 185, 187, 189, 191, 192, 194, 196, 198, 200, 202, 204, 206, 207, 210, 212, 215, 217, 219, 221, 224, 226, 228, 229, 232, 240v.

inflancka	gubernia litewska (część)	294	499 436	189 376	688 812 ⁴⁴
	gubernia kurlandzka	20	30 048	7 238	37 286 ⁴⁵
Razem		314	529 484	196 614	726 098
pińska	gubernia mińska	77	109 069	37 466	146 535 ⁴⁶
	gubernia wołyńska	94	79 065	23 830	102 895 ⁴⁷
Razem		171	188 134	61 296	249 430

⁴⁴ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2943, k. 9, 21, 25v, 26v, 31, 32, 35, 36, 37, 39v, 44, 46, 47, 48, 50, 52, 56v, 60, 62, 63v, 66v, 70, 72-72v, 74, 76, 79v, 82, 85v, 87v, 90, 93, 96, 98, 103, 106v, 109, 111, 113, 116v, 119, 121, 124, 125, 127v, 131v, 135, 137, 139, 141, 143v, 145, 147, 149, 151v, 153, 155v, 158v, 161, 163, 164, 165, 168, 169, 171, 173, 175, 177v, 179, 183, 184, 187, 189, 191, 193, 195, 199, 200v, 201v, 207, 209, 211, 212v, 213, 215v, 217, 219, 221, 223, 225, 226, 227, 228v, 229v, 232, 236, 237, 239, 241v, 245v, 247, 249, 252, 253, 257, 259, 261, 262, 264v, 266, 270, 273v, 276, 278, 280, 283, 286, 287, 288, 290, 292, 295v, 299v, 302, 303v, 309, 314, 318, 320, 322, 331, 333, 336, 338, 341, 344v, 347, 350v, 352, 354, 356, 358, 360, 362, 364, 366, 368v, 370, 372, 378v, 380, 383, 386v, 389, 392v, 395, 396, 399, 401, 404, 407, 409, 411, 412, 414, 419, 424, 426, 428, 432, 434, 435v, 437, 439v, 441, 443, 445, 447, 449, 450, 452, 454, 474v-475, 479, 480, 481, 482v, 484, 486, 488, 490, 493v, 496, 498, 499, 501v, 503, 505, 507, 510, 513, 518, 523v, 525, 527, 529, 532, 534, 536, 538, 542, 547, 549, 551, 554v, 556v, 559, 561v, 565v, 569, 574-574v, 578v, 581v, 586, 588v, 590v, 595v, 599v, 602, 604, 606, 608, 611, 617v, 621, 624, 627, 629v, 630v, 634, 637, 640, 642, 645, 648, 665; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2945, k. 67, 78, 79, 80-80v, 83, 85v, 86, 87, 89v, 92, 94, 96, 98v, 100, 106, 117, 119, 140v, 151, 158, 161v, 174v, 184, 188, 193, 195, 200v, 207, 219, 233, 307, 338, 342, 380v, 389v, 392, 392v, 429v-430, 433.

⁴⁵ RGIA, f. 822, op. 12, sp. 3576, k. 263v, 265, 267, 269, 271, 273, 275v, 277, 279v, 282, 283v, 285, 287, 289, 291v, 292, 293, 294v.

⁴⁶ NIAB, f. 1781 op. 27, sp. 239, k. 30-35v; NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 240, k. 39v, 44-46; NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 241, k. 3v-4v, 13v-14v, 24v-26, 29v-31, 36v-37v, 41-42v, 44v-45v, 48v-49v, 53v-54, 57v-58; NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 242, k. 4, 18, 21v-22, 31-31v, 26v-37; NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 280, k. 68v-69; NIAB, f. 1781, op. 27, sp. 328, k. 7v-8, 21v-22, 26v-27; NIAB, f. 1781, op. 32, sp. 2, k. 4, 30, 57, 102, 109, 113; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 293, 295, 305, 306, 307, 311, 335, 337, 338, 339, 345, 347, 348, 353v, 355v, 357v, 359, 363v, 367, 369v, 371, 374v, 376v, 379v, 381, 394, 398, 401v, 406, 417, 420, 422, 426, 428v, 430v, 431v, 455v, 456v, 458, 462, 464, 482, 484, 488v, 492, 503, 505v, 506v, 508, 509, 340, 342.

⁴⁷ AKKK Ł 1, k. 219-224v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 200a, k. 357, 709, 711v, 730v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 207, k. 2-3v; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 213a, k. 377v, 388, 396v, 401v-402v, 448, 465-466, 484-485; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 213b, k. 83; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 219, k. 27; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 6, k. 14v-15, 18v, 59, 60v, 68, 81v-82v, 84, 101v-102, 124v, 132v, 155v-156, 194, 195, 226, 228v-229, 247v, 253v, 257v-258, 277, 284, 296, 303v, 317, 320v, 350, 354v, 384v-385, 403v-404, 406; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 11, k. 248v, 261-262v, 291-292, 293, 300, 305v, 322, 329-329v, 345, 360v-361v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 7, k. 22v, 40-41, 58v, 76-78v, 108-111, 124, 177-178, 217, 230, 246v-247v, 302v-304, 320, 345-346, 377-380, 424v, 484v, 500, 502, 510v-511, 514-515, 526, 550v-551, 555v, 581v-582, 603v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 60-60v, 186, 206-206v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 9, k. 6; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 12, k. 46; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 14, k. 137, 633v; NIAB, f. 1781, op. 26, sp. 1376, k. 2; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 1, k. 41, 44, 62, 73, 110v, 116, 123, 137v, 286; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2587, k. 132v, 148v, 173, 179v, 249, 266v; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2588, k. 42, 68v, 115; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2589, k. 195; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2590, k. 30v-31; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2924, k. 89v, 95v, 97, 146.

latyczowska	namiestnictwo podolskie	69	108 250	40 349	148 599 ⁴⁸
	namiestnictwo braclawskie	43	62 272	25 336	87 608 ⁴⁹
	namiestnictwo wozniesieńskie	11	10 226	3 885	14 111 ⁵⁰
Razem		123	180 748	69 570	250 318
Razem łacinnicy w Imperium Rosyjskim		866	1 367 610	489 657	1 857 267

Źródło: opracowanie własne

W archidiecezji mohylewskiej, w której skład wchodziła gubernia białoruska, powstała z ziem pierwszego rozbioru Polski oraz ziem drugiego rozbioru włączonych do namiestnictwa kijowskiego, w 139 parafiach mieszkało 230 048 katolików obrządku łacińskiego, w tym 172 552 dorosłych i 57 496 dzieci nieprzystępujących do Komunii św. Na pozostałych ziemiach wchodzących w skład tejże archidiecezji, będących przed rozbiorami częścią państwa Romanowów, w 17 parafiach przebywało 14 630 łacinników, w tym 10 501 paschantes i 4 129 dzieci niedopuszczonych jeszcze do spowiedzi i przyjmowania Eucharystii. W diecezji żmudzkiej, która nie zmieniła swoich granic od czasów przedrozbiorowych, w 102 parafiach było 386 743 katolików, w tym 286 191 zobowiązanych do przestrzegania IV przykazania kościelnego. W diecezji inflanckiej, złożonej z ziem przedrozbiorowej diecezji wileńskiej znajdujących się wówczas w guberni litewskiej oraz guberni kurlandzkiej, raporty plebanów wykazały, że w 314 parafiach przebywało 726 098 łacinników, w tym 529 484 dorosłych i dzieci dopuszczonych do Komunii św. W diecezji pińskiej, składającej się z guberni mińskiej i wołyńskiej, w 171 parafiach mieszkało 249 430 wiernych, w tym 188 134 osób „sposobnych” do przyjmowania sakramentów. W diecezji latyczowskiej opiekującej się łacinnikami w 123 parafiach funkcjonujących w namiestnictwach: podolskim, braclawskim i wozniesieńskim przebywało 250 318 wiernych, w tym 180 748 osób przystępujących do sakramentów pokuty i Eucharystii. Łącznie więc na

⁴⁸ DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 200a, k. 774v; DAŻO f. 90, op. 1, sp. 213a, k. 386v, 494; DAŻO, f. 90, op. 1, sp. 225, k. 10; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 50, 54; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 8, k. 281v-282, 397, 402; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 11, k. 5, 12v-13, 60v, 81-81v, 104, 111-111v, 181v, 185, 188, 190, 195, 209-209v, 216v-217, 232, 237v, 335, 338-338v, 347-348, 407-416; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 12, k. 82-83, 179; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2587, k. 5; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2924, k. 2, 31, 47, 50, 65, 74, 83, 138, 150; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2925, k. 4v, 7v, 9, 12v, 18v, 22v, 25v, 30v, 35-36v, 39v, 41, 42, 43, 45, 47, 54, 59, 62v, 64, 66v, 68, 70, 72v-73, 79, 82, 84, 88v, 92, 94, 112, 140, 145, 148, 151, 155v; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2926, k. 41.

⁴⁹ DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 30; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 6, k. 296, 303v; NIAB, f. 3330, op. 1, sp. 39, k. 3v, 4v, 10; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2588, k. 252; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2924, k. 116, 167v, 170v, 175v, 190, 211, 222, 224, 226, 228, 242, 246, 248, 250; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2925, k. 86, 97v, 99, 103v, 105v, 107, 109, 118, 120v, 122v, 124v, 128, 130, 133v, 136, 138, 142v, 157v, 159v, 161, 163, 177.

⁵⁰ NIAB, f. 3330, op. 1, sp. 39, k. 7v, 9v, 10; NIAB, f. 3330, op. 1, sp. 40, k. 8v; RGIA, f. 822, op. 12, sp. 2925, k. 77, 168v, 170, 172v, 175v.

terytorium państwa rosyjskiego dwa lata po upadku Rzeczypospolitej było 1 857 267 katolików obrządku łacińskiego, w tym 1 367 610 uznanych za dorosłych w wierze. Do tego trzeba jeszcze doliczyć najwyżej 20 000 osób mieszkających w 14 parafiach nieujętych w spisie z powodu braku źródeł.

Ze względu na znaną ułomność ówczesnych źródeł należy jednak podane liczby traktować jako przybliżone. Spośród wspomnianych już powodów ostrożnego traktowania wyliczeń jeden wydaje się szczególnie ważny, tym bardziej że dotyczy prawie połowy parafii. Za bardziej wiarygodne należy uznać podane przez plebanów ogólne liczby wiernych lub liczby wiernych z podziałem na paschantes i dzieci przed dopuszczeniem do sakramentów niż tylko liczby osób, które przystąpiły do Komunii św. wielkanocnej. W tym ostatnim przypadku liczby te mogły dotyczyć wyłącznie wiernych, którzy wypełnili kościelny nakaz spowiedzi i Komunii św. w 1797 roku, a nie wszystkich zobowiązanych do tego parafian. Mimo to ze względu na dużą kompletność źródeł, przy tym wytworzonych w jednym okresie, a także widoczną rzetelność dużej części plebanów odpowiadających na polecenia opisu stanu parafii należy uznać zaprezentowane wyliczenia za bliskie rzeczywistości.

Uzyskane dane powinny stanowić punkt odniesienia do badań demograficznych dotyczących katolików obrządku łacińskiego w Rosji. By tak się stało, należy jeszcze wykonać dodatkową pracę: ułożyć pozyskane dane o liczbie wiernych w każdej parafii zgodnie z podziałem administracyjnym Kościoła przyjętym w sierpniu 1798 roku, uwzględniającym reformy podziału administracyjnego państwa z 12/23 grudnia 1796 roku (wprowadzone w życie w roku następnym). Mimo że 1/12 stycznia 1800 roku i 1/13 stycznia 1803 roku dokonano korekt podziału cesarstwa na gubernie i powiaty, to wytyczone w 1798 roku granice diecezji dotrwały bez zmian do lat 1849-1851, do czasu wykonania konkordatu z 1847 roku. Otworzy to drogę do porównania zebranych przez nas danych ze statystykami ludności przygotowywanymi zgodnie z podziałem administracyjnym Rosji ustalonym przez ukazy Pawła I oraz Aleksandra I. Ten klucz porządkowania danych został zastosowany również przez administrację rosyjską w stosunku do materiałów z V rewizji, zebranych i uzupełnianych w latach 1795-1807⁵¹.

⁵¹ I.A. Golitsyn, *Statisticheskaya tablitsy Vserossiyskoy imperii, ili fizicheskoe, politicheskoe statisticheskoe nachertanie Rossii, s XIX-ty stoletiya, iz noveyshikh pisateley izvlechennoye*, Moskva 1807, tab. 20-24; E.F. Ziablovskii, *Statisticheskoe opisanie Rossiiskoi Imperii v nyneshnem ee sostoianii s predvaritel'nymi poniatiiami o Statistike i s obshchim obozreniem Evropy v Statisticheskoye vide*, cz. 1-2, 3 i 4-5, Sankt-Peterburg 1815, s. 146-148; Żytkowicz, *Rządy Repnina*, s. 169-175; W.M. Kabuzan, *Narody Rossii v XVIII veke. Chislennost' i etnicheskii sostav*, Moskva 1990, s. 216-218.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej (AKKK)

sygn. Ł 1, Wizyta Kościoła Głównego wraz Parafialnego Łuckiego (...), [roku 1796] odprawiona.

Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie (VUB)

sygn. F203-1, Liber Processum Comparatus per me Thaddeum Rodowicz, Commendarium Poszuszwiensem, Anno D[omi]ni 1770, d[ie] 1ma Augusti.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (LVIA)

sygn. f. 604, op. 3, sp. 1, [Rozporządzenia Departamentu Spraw Rzymskokatolickich Kolegium Sprawiedliwości ds. Inflanckich, Estońskich i Fińskich (1797-1801) oraz Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego (1801-1804)].

Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku (NIAB)

sygn. f. 1781, op. 26, sp. 1376, [Inwentarz kościoła dominikanów w Chodorkowie, 1798],
Opisanie Kościoła Pawołockiego i Stanu Beneficjum w Roku 1797.

sygn. f. 1781, op. 27, sp. 239, Wizyta Dziekańska Kościoła Parafialnego Borysowskiego expediowana (...) dnia 29° Nowembra 1796 Roku.

sygn. 1781, op. 27, sp. 240, Wizyty Generalne Kościołów Parafialnych Świeckich i zakonnych w Powiatach Mińskim i Borysowskim sytuowanych odprawione w Roku 1796 (...).

sygn. f. 1781, op. 27, sp. 241, Wizyta Generalna Kościołów świeckich i zakonnych w Powiecie Wilejskim leżących w Roku 1796 (...) odprawiona.

sygn. f. 1781, op. 27, sp. 242, Wizyta Dekanatu Postawskiego R[ok]u 1796 Miesiąca 9bra (...) odbyta i sporządzona.

sygn. f. 1781, op. 27, sp. 280, [Opisanie wizytacyjne kościołów w powiatach rzeczyckim i słuckim, 1804].

sygn. f. 1781, op. 27, sp. 328, [Opisanie wizytacyjne kościołów powiatu ihumeńskiego, 1818].

sygn. f. 1781, op. 32, sp. 3, [Informacje o parafiach i klasztorach diecezji mińskiej, 1805].

sygn. f. 1781, op. 32, sp. 5, [Informacje o parafiach i klasztorach diecezji mińskiej, 1808-1810].

sygn. f. 3330, op. 1, sp. 39, Krótkie zebranie dla wiadomości Officio Metropolitano Archidiececis Mohiloviensis przyłączonych parafialnych kościołów, tak księży świeckich jako i zakonnych curam animarum utrzymujących, i dusz parafialnych w ogół płci obojej z małoletnimi znajdujących się, z raportów do wprzód należących diecezjów w uprzedzonych latach uczynionych [w] 1799 r[ok]u wynotowane.

sygn. f. 3330, op. 1, sp. 40, [Opis kościoła franciszkanów w Lisiance, 1799].

Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (DAŻO)

sygn. f. 90, op. 1, sp. 200a, [Opis wizytacyjny kościołów parafialnych i zakonnych w diecezjach łuckiej i żytomierskiej, 1796-1816].

- sygn. f. 90, op. 1, sp. 207, Opisanie Stanu Kościoła Klewańskiego, tak Duchownego iako Ekonomicznego podane w czasie Wizyty (...) w Roku Tysiąc siedmset dziewięćdziesiąt dziewiątym.
- sygn. f. 90, op. 1, sp. 213a, Wizyty Generalne Kościołów i Klasztorów Karmelitów Bosych i Karmelitów dawney Obserwancyi od r[oku] 1799 do r[oku] 1805.
- sygn. f. 90, op. 1, sp. 219, Stan cały Kościoła Parochialnego Opalińskiego w czasie Wizyty Generalney (...) dnia 21 Oktobra R^u 1799° Expediowaney, sporządzony.
- sygn. f. 90, op. 1, sp. 225, Wizyta Kościoła i Rezydencyi Xięży Trynitarzów Szumbarских w Roku 1799 sporządzona.
- sygn. f. 178, op. 51, sp. 3, Opisania kościołów [diecezji latyczowskiej], 1797.
- sygn. f. 178, op. 51, sp. 4, Acta Decanatus Dubnensis, Congreg[ati]o[n]um dec[an]a[l]i[um] ab 1796 ad [1798].
- sygn. f. 178, op. 51, sp. 6, [Wizyty generalne kościołów świeckich dekanatów: łuckiego, włodzimierskiego i kowelskiego, 1799-1809].
- sygn. f. 178, op. 51, sp. 7, Wizyty Jeneralne Kościołów Świeckich Dekanatów: Żytomierskiego, Owruckiego, Nowogrodwołyńskiego i Rówieńskiego, od r[oku] 1799 do 1809.
- sygn. f. 178, op. 51, sp. 8, Wizyta Jeneralna Kościołów i Klasztorów Franciszkańskich, Augustyańskich, Trynitarzów, Bernardyńskich i Kapucyńskich od 1799 do 1815 r[oku].
- sygn. f. 178, op. 51, sp. 9, Wizyta Generalna Kościoła Żytomierskiego 1799 r[oku] czyniona.
- sygn. f. 178, op. 51, sp. 11, Wizyty jeneralne Kościołów Świeckich w Dekanatach: Dubieńskim, Krzemienieckim, Ostrogskim, Zasławskim i Starokonstantynowskim w r[oku] 1799^m.
- sygn. f. 178, op. 51, sp. 12, [Opis wizytacyjny kościołów i klasztorów franciszkanów konwentualnych znajdujących się w diecezji łuckiej, 1799 roku].
- sygn. f. 178, op. 51, sp. 14, Wizyty i Opisanie Kościołów Zakonnych, [1802-1810].
- Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu (RGIA)
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 1, Spis kościołów parafialnych, duchowieństwa „białego” i klasztornego diecezji pińskiej (...), 1798; [Raporty plebanów diecezji pińskiej, 1797-1798].
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2587, Wizytacje niektórych kościołów parafialnych „białego” duchowieństwa diecezji latyczowskiej za 1797.
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2588, Wizytacje archidiecezji mohylewskiej 1797: „białego” duchowieństwa, seminarium mohylewskiego, kapituły i kościołów parafialnych, 1797-1798.
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2589, Wiadomość z archidiecezji mohylewskiej, o parafiach i klasztorach, 1797-1800.
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2590, Wiadomość o Duchowieństwie Świeckim i Zakonnych zgrupowań z Archidiecezji Mohilewskiej zebrana y do Rzymsko Katolickiego Duchownego Kollegium za Rok 1803 podana; Wiadomość z Archidiecezji Mohilewskiej za Rok 1805.
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2924, [Informacje o stanie parafii i klasztorów diecezji latyczowskiej, 1797].
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2925, [Raporty plebanów diecezji latyczowskiej, 1798].
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2926, [Raporty przełożonych zakonnych o stanie klasztorów diecezji latyczowskiej, 1797-1798].

- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2928, [Protokoły wizytacji parafii zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne w diecezji kamienieckiej, 1804].
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2929, [Protokoły wizytacji parafii zarządzanych przez duchowieństwo zakonne w diecezji kamienieckiej, 1804].
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2943, Wizyty w diecezji wileńskiej za 1798-1799: duchowieństwo świeckie.
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 2945, [Raporty przełożonych zakonnych o stanie klasztorów diecezji wileńskiej, 1795-1804].
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 3114, [Wiadomość o stanie diecezji mińskiej z lat 1802, 1803, 1804, 1805, 1806, 1807, 1808, 1809, 1811].
- sygn. f. 822, op. 12, sp. 3576, [Wiadomość o kapitule, katedrze i seminarium oraz kościołach parafialnych i klasztorach diecezji żmudzkiej, 1797].

Źródła drukowane

- Directorium horarum canonicarum et missarum juxta computum veteris kalendarij pro diaecesi Samogitiensi in annum Domini MDCCCIX conscriptum (...)*, Vilnae [1808].
- Directorium horarum canonicarum et missarum pro diaecesi Vilnensi in annum Domini MDCCCX conscriptum (...)*, Vilnae [1809].
- Directorium officii Divini ac missarum ad usum diaecesi Luceoriensi pro anno Domini MDCCCII (...) conscriptum ac editum*, Luceoriae [1801].
- Directorium officii Divini ac missarum doecesis Camenecensis Podoliae in annum X[ri]sti MDCCCXIII (...) editum*, Berdiczoviae [1812].
- Directorium officii Divini et missarum generale pro utroque clero archidioecesis Mohiloviensis in ann[um] D[omi]ni MDCIII (...)*, Polociae [1802].
- Golitsyn Ivan Alekseyevich, *Statisticheskaya tablitsy Vserossiyskoy imperii, ili fizicheskoe, politicheskoe statisticheskoe nachertanie Rossii, s XIX-ty stoletiya, iz noveysikh pisateley izvlechennoye*, Moskva 1807.
- Konstytucje Seymu pod zwiazkiem Konfederacyi w Warszawie agitujacego się od dnia 7. pazdziernika w roku 1788. do dnia 31. maja roku 1792*, nr CIX, *Kommissyje wojewódzkie i powiatowe w Wielkim Xięstwie Litewskim*, w: *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 136-142.
- Nonciatures de Russie d'après les documents authentiques*, wyd. M.J. Rouët de Journal, t. 3, *Nonciature d'Arezzo, 1802-1806*, cz. 1, 1802-1804, Città del Vaticano 1922; t. 4, *Nonciature d'Arezzo, 1802-1806*, cz. 2, 1804-1806, Città del Vaticano 1927.
- O nazanachenii granits Guberniiam: Novorossiiskoi, Kievskoi, Minskoi, Volynskoi, Podolskoi i Malorossiiskoi, i o razdelenii ikh na uezdy*, 29 VIII 1797 (nr 18 117), w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 24, S 6 noiabria 1796 po 1798, Sankt-Peterburg 1830, s. 706-709.
- O novom razdelenii Gosudarstva na Gubernii*, 12 XII 1796 (nr 17 634), w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 24, S 6 noiabria 1796 po 1798, Sankt-Peterburg 1830, s. 229-230.
- O poruchenii emu [General-Poruchiku baronu fon der Palenu] v upravlenie Kniazhestv Kurlandskogo i Semigalskogo*, 1 V 1795 (nr 17 324), w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 23, S 1789 po 6 noiabria 1796, Sankt-Peterburg 1830, s. 692-693.
- O priinatii prisiagi ot zhiteloi vnov prisoedinennykh k Rossii ot Polshi, pri poslednem ee razdelenii, oblasti; ob ustroistve onykh na osnovanii Uchrezhdeniia o Guberniiaakh i ob ustanovlenii Tamozhen, takzhe pogranychnoi tsepi i strazhi na novoi granitse*,

- I V 1795 (17 323)*, w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 23, *S 1789 po 6 noiabria 1796*, Sankt-Peterburg 1830, s. 691-692.
- O prissoedinenii k Rossii ot Polshi nekotorykh Oblastei, i ob uchrezhdenii iz onykh Gubernii: Minskoj, Izyaslavskoj i Briatslavskoj, 13 IV 1793 (nr 17 112)*, w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 23, *S 1789 po 6 noiabria 1796*, Sankt-Peterburg 1830, s. 417-419.
- O privedenii v blagoustroistvo tserkvei Rimsko-Katolicheskogo ispovedaniia v Velikom Kniazhestve Litovskom, 6 IX 1795 (nr 17 380)*, w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 23, *S 1798 po 6 noiabria 1795*, Sankt-Peterburg 1830, s. 763-764.
- Ob uchrezhdenii dlia Rimского ispovedaniia v Guberniiakh Minskoj, Volynskoj, Podolskoj, Bratslavskoj i Voznesenskoj dvukh Eparkhiij, pod naimenovaniem Pinskoj i Letichevskoj, 6 IX 1795 (nr 17 379)*, w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 23, *S 1798 po 6 noiabria 1795*, Sankt-Peterburg 1830, s. 761-762.
- Ob uchrezhdenii v gorode Mogileve Arkhiepiskopstva Rimsko-Katolicheskogo ispovedaniia i o raznykh rasporiasheniiakh odnositelno ustroistva Rimskoj tserkvi v Rossii, 17 I 1782 (nr 15 326)*, w: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda*, t. 21, *S 1781 po 1783*, Sankt-Peterburg 1830, s. 383-385.
- Przedzbiorowy spis ludności diecezji poznańskiej (1765-1769)*, wyd. M. Kędelski, „Przeszość Demograficzna Polski”, 17 (1987) s. 221-235.
- Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1-2, wyd. P. Rabikauskas, Roma 1971-1978.
- Spis ludności diecezji płockiej biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1776 r.*, wyd. B. Kumor, „Przeszość Demograficzna Polski”, 9 (1976) s. 67-94.
- Status animarum łacińskiej parafii katedralnej w Łucku 1815-1819*, opr. M. Dębowska, Lublin 2013.
- Wiadomość o stanie rzymsko-katolickiego i zakonnego duchowieństwa znajdującego się w Diecezji Mińskiej, leżącej w granicach Guberni Mińskiej, sporządzona miesiąca grudnia dnia 13 roku 1802*, w: I.B. Chodźko, *Diecezja mińska około 1830 r.*, t. 2, *Struktury zakonne*, oprac. i wyd. M. Radwan, Lublin 1998, s. 177-213.
- Ziablovskii Evdokim Filippovich, *Statisticheskoe opisanie Rossiiskoi Imperii v nyneshnem ee sostoianii s predvaritelnyimi poniatiami o Statistike i s obshchim obozreniem Evropy v Statisticheskom vide*, cz. 1-2, 3 i 4-5, Sankt-Peterburg 1815.

Opracowania

- Barańska Anna, *Rzymskokatolicka metropolia mohylewska (1798-1917). Struktura i episkopat*, „Przegląd Wschodni”, 14 (2015) z. 1, s. 47-96.
- Boudou Adrien, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, t. 1, 1814-1847, Kraków 1928.
- Dement'ev Vitalii Sergeevich, *Istoriia ucheta naseleniia Rossii do nachala XX veka*, „Geograficheskii vestnik”, 11 (2015) № 4, s. 11-17.
- Dębiński Józef, *Kościół katolicki w Rosji*, „Studia Włocławskie”, 14 (2012) s. 472-487.
- Feldblyum Boris, *Russian Revision Lists: a History*, „Avotaynu”, 14 (1998) no. 3, s. 59-61.
- Gieysztorowa Irena, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976.
- Godlewski Michał, *O Kardynalacie Stanisława Sierżeńcewicza-Bohusza*, „Kwartalnik Litewski”, 1 (1910) t. 2, s. 13-22; t. 3, s. 51-58; t. 4, s. 12-24.
- Gordziejew Jerzy, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1798-1792)*, Kraków 2010.

- Guzowski Piotr, *Status animarum parafii Zabartowo z 1766 roku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 33 (2014) s. 65-103.
- Hołodok Stanisław, *Sakrament chrztu, bierzmowania i Eucharystii w diecezji wileńskiej w XVI-XVIII w. Studium historyczno-liturgiczne*, Lublin 1980 [mps, Biblioteka Uniwersytecka KUL].
- Jasas Rimantas, Truska Liudas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymas 1790 m.*, Vilnius 1972.
- Kabuzan Vladimir Maksimovich, *Narody Rossii v XVIII veke. Chislennost' i etniceskiĭ sostav*, Moskva 1990.
- Kasabuła Tadeusz, *Duchowni rzymskokatolicy dekanatu Kupiszki według ankiety z 1775 roku*, w: *Mój Kościół w historię wpisany. Księga pamiątkowa dedykowana ks. prof. Tadeuszowi Krahelowi*, Białystok 2007, s. 467-488.
- Kaźmierczyk Ewa, *Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego jako źródło do badań demograficznych – przykład powiatu proszowickiego*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 38 (2016) nr 2, s. 73-101.
- K[napieński] Władysław, *Mohilewska archidiecezja i prowincja*, w: *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetзера i Weltego z licznemi jej dopelnieniami*, wyd. M. Nowodworski, t. 14, Warszawa 1881, s. 531-558.
- Kramarz Walerian, Landenberger Tadeusz, *Rozmieszczenie ludności rzymsko-katolickiej w diecezji przemyskiej w roku 1785*, w: *Studja z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. F. Bujakowi*, Lwów 1931, s. 447-478.
- Kukło Cezary, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.
- Kumor Bolesław, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 20 (1970) s. 253-374.
- Kumor Bolesław, *Kościół i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim (do 1918 roku)*, w: *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSSR. Studia historyczno-demograficzne*, red. E. Walewander, Lublin 1993, s. 17-79.
- Kumor Bolesław, *Przedrozbiorowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 2 (1969) s. 3-46.
- Kumor Bolesław, *Spisy kościelne ludności w Małopolsce w XVIII wieku*, w: *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Wrocław 15-18 września 1999 roku. Pamiętniki*, t. 3, cz. 1, Toruń 2001, s. 255-260.
- Kumor Bolesław, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980.
- Kumor Bolesław, *Ze statystyki ludnościowej na Litwie w II połowie XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 8 (1975) s. 57-67.
- Kumor Bolesław, *Źródła do statystyki kościelnej na ziemiach polskich od połowy XVI wieku do końca XIX wieku*, w: *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich. Ogólnopolska konferencja naukowa z okazji 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego i 200-lecia statystyki polskiej*, Kraków-Mogilany 24-25 V 1993 r., red. S. Jońca, Warszawa 1994, s. 39-48.
- Litak Stanisław, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Loret Maciej, *Kościół katolicki a Katarzyna II, 1772-1784*, Kraków-Warszawa 1910.
- Loret Maciej, *Kościół katolicki w początkach panowania Aleksandra I (1801-1815)*, „Biblioteka Warszawska”, (1913) t. 1, s. 493-520.
- Loret Maciej, *Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I*, „Przegląd Powszechny”, 179 (1928) s. 111-128, 268-284.

- Marczewski Jarosław Roman, *Spis ludności rzymskokatolickiej parafii Bończa z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 44 (2022) s. 87-108.
- Rachwał Piotr, *Spis ludności parafii Konopnica z 1760*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 38 (2016) nr 2, s. 117-133.
- Rashin Adol'f Grigor'evich, *Naselenie Rossii za 100 let (1811-1913 gg.)*. *Statisticheskie ocherki*, red. S.G. Strumilin, Moskva 1956.
- Rygula Piotr, *Kryteria dopuszczania dzieci do pierwszej komunii św.*, w: *Warunki dopuszczalności do sakramentów, ze szczególnym uwzględnieniem sakramentu małżeństwa*, red. P. Kroczyk, Kraków 2019, s. 43-68.
- Shagapova Ol'ga Mikhaïlovna, *Revizskie skazki pervoi poloviny XVIII v.*, w: *Pamiatniki russkogo iazyka. Issledovaniia i publikatsii*, Moskva 1979, s. 65-75.
- Sjöström Olle, *Svensk statistik 250 år: Tabellverket och Pehr Wargentin*, „Statsvetenskaplig tidskrift”, 101 (1998) nr 4, s. 392-415.
- Sköld Peter, *The Birth of Population Statistics in Sweden*, „The History of the Family”, 9 (2004) no. 1, s. 5-21.
- Surdacki Marian, *Stosunki wyznaniowe w diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku na podstawie wizytacji i tabel biskupa A.S. Załuskiego*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 11 (1983) z. 2, s. 103-137.
- Szady Bogumił, *Rozwój struktur parafialnych i dekanalnych metropolii mohylewskiej (1798-1918)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 54 (2019) z. 2, s. 5-42.
- Szczepański Jan, *Pierwsza Komunia dzieci w Kościele rzymskokatolickim w Europie Zachodniej i w Polsce*, Kraków 2003.
- Szot Adam, *Struktury administracyjne Kościoła rzymskokatolickiego w cesarstwie rosyjskim (w latach 1772-1847)*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 12, red. J. Walusz, Lublin 2013, s. 53-63.
- Theiner Augustin, *Die neuesten Zustände der katholischen Kirche beider Ritus in Poland und Russland seit Katharina II. bis auf unsere Tage. Mit einum Rückblick auf die Russische Kirche und ihrem Stellung zum heiligen Stuhle seit ihrem Entstehen bis auf Katharina II*, Teil II, Augsburg 1841, s. 369-370.
- Weiss Anzelm, *Spisy ludności katolickiej parafii Wolsztyn sporządzone dla Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej w 1791 i 1792 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 82 (2004) s. 379-457.
- Wytrwał Tomasz, *Przykazania kościelne*, „Studia Redemptorystowskie”, 8 (2010) s. 187-203.
- Yurchenko Nikolai Leont'evich, *Nekotorye problemy ispol'zovaniia revizskikh skazok kak istochnika po istoricheskoi gemografii*, „Vspomogatel'nye istoricheskie displiny”, 24 (1993) s. 183-189.
- Żytkowicz Leonid, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794-7*, Wilno 1938.

Netografia

- Pinaevskii Dmitrii Ivanovich, *Narodonaselenie dorevoliutsionnoi Rossii. Istochniki i metody raboty s nimi. Uchebnoe posobie po spetskursu*, Syktyvkar 2003, <https://refdb.ru/look/2671340-p2.html> (dostęp: 30.08.2020).